

24. TISHKOV, V. A., KOSHELEV, V. A. (1982) *Istoriya Kanady*. Moscow: Mysl'.
25. GELOSO, V. DUHAIME, R. (2010) The Slandering of Duplessis. *C2C Journal* [Online], October 26. Available from: <http://www.c2cjournal.ca/2010/10/the-slandering-of-duplessis/>. [Accessed 30 January 2017].
26. GREENHOUS, B., DOUGLAS, W. A. (1996) *Out of the Shadows: Canada in the Second World War*. Toronto: Dundurn.
27. ROBBIS-LARRIVEE, I. (2013) The roots of French Canadian nationalism and the Quebec separatist movement. *The Concord Review*, 24 (22), 1-48.
28. JONES, R. (2000) Duplessis and the Union National Administration. *Canadian Historical Association Historical Booklet*, 35.
29. LINTEAU, P.-A., DUROCHER, R., ROBERT, J.-C. (1991) *Quebec Since 1930*. Toronto: James Lorimer & Company.

30. MARSHALL, D. (2011) *The Social Origins of the Welfare State: Quebec Families, Compulsory Education, and Family Allowances, 1940 – 1955*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
31. NAGANT, P. (2010) The Religious Historical Background of Quebec [Online]. Available from: http://www.destinationsint.com/uploads/6/0/4/8/6048130/quebec-the_great_darkness.pdf. [Accessed 30 January 2017].
32. RYERSON, S. B. (1980) *French Canada: A Study in Canadian Democracy*. Toronto: Progress Books.
33. TREMBLAY, M. (2010) *Quebec Women and Legislative Representation*. Vancouver: UBC Press.

Надійшла до редакції

O. Mashevskiy, Dr. habil. (History), Professor,
M. Baraboi, Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE QUEBEC NATIONAL QUESTION DURING THE WORLD WAR II AND IN THE POSTWAR PERIOD

The paper deals with the Quebec national question during the Second World War and the postwar period in the context of the causes and preconditions of "Quiet Revolution" in 1960s in Quebec. Based on articles, memoirs, non-fiction literature, statements we analyze the views of the French-Canadian and the English-Canadian public and political figures on the crisis of conscription, as well as the impact of the crisis on the social and political situation in post-war Quebec. Particular attention is paid to an under-researched aspect in the historiography – to attempts of a reform in Quebec, in times of Adelard Godbout (1939 – 1944) as a prime-minister of Quebec. He was considered to be a precursor of the "quiet revolution" in 1960s. During his tenure in the Quebec government he adopted important laws on women suffrage, compulsory schooling of children from six years. It weakened the influence of foreign companies on the Quebec's economy. The Adelard Godbout's defeat in provincial elections in 1944 resulted in rise of a nationalist-conservative Maurice Duplessis. We thoroughly analyzed the post-war period in the history of Quebec, which is known as the "period of darkness" (1944 – 1959), when prime minister of Quebec Maurice Duplessis was elected on second term. The paper also focuses on the policy of the M. Duplessis's regime in Quebec, on how it contributed to further backlog in socio-economic development, which accelerated discontent of opposition which demanded major reforms. This discontent had become the catalyst of the "Quiet Revolution." The postwar period has transformed French-Canadian national question in Quebec. Basic issues during the government of M. Duplessis were not linguistic, religious or cultural ones. The main question was that of equality of the provinces in the federation and concerned expansion the autonomous rights of Quebec.

Key words: the Quebec nationalism, French-Canadians, M Duplessis, World War II, the crisis of conscription.

УДК 94(477)
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.07>

I. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"КРАЩЕ Б МЕНЕ ВБИЛИ НА ФРОНТІ, НІЖ ТАК ЖИТИ...": ПРО ЩО ЗМУШУВАЛИ "ЗАМОВКНУТИ" ЛИСТИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (за матеріалами звітів НКДБ / МДБ УРСР про перлюстрацію особистої кореспонденції, грудень 1945 – лютий 1947 рр.)

Запропонована до уваги читачів стаття є спробою узагальнення матеріалів, викладених у місячних аналітичних звітах Народного комісаріату/Міністерства державної безпеки УРСР про перлюстрацію приватної кореспонденції, яка відправлялася й отримувалася військовослужбовцями від грудня 1945 до лютого 1947 року. Колосальний за своїм обсягом масив документації (в середньому 5 мільйонів листів щомісяця), який опрацьовувався відділеннями військової цензури на території України, дозволяє скласти картину того, які теми із приватного листування військових і цивільних осіб найбільше непокоїли та дратували владу, які життєві проблеми були "топовими" для населення в тилу і для мобілізованих на дійсній військовій службі, для учнів фабрично-заводських шкіл і для демобілізованих та інвалідів війни, скільки листів щомісяця конфіскувалося спецслужбами, а в скількох цензори ретували вміщену "небезпечну" інформацію.

Чисельні цитати із вилучених або "відкоригованих" листів, які містяться в ембейтських звітах, дозволяють зазірнути за лаштунки внутрішнього світу "пересічних" радянських громадян, які здебільшого не залишили після себе спогадів, щоденників, авторизованих інтерв'ю. Все це в сукупності суттєво доповнює та розширює наші знання, як про "страхи влади" так і загалом про суспільство радянської України у перші повоєнні місяці.

Ключові слова: перлюстрація, приватна кореспонденція, листи, військова цензура, конфіскація, настрої.

У ХХ ст. світ пережив дві війни, які можна з абсолютною впевненістю охарактеризувати як "тотальні", тобто такі, що зачепили найрізноманітніші сфери життя всіх прошарків населення у воюючих державах. Небачені доти масштаби воєн породили також абсолютно циклопічних розмірів "воєнні таємниці", які кожна держава, учасниця конфлікту, намагалася вберегти перед розвідкою противника. Таємницею ставало все: від передислокації військ та озброєння до настроїв особового складу і цивільних громадян у тилу. Увесь зріз соціального життя мав бути прихований від ворога за цільними лаштунками секретності. Найскладнішим напрямом контролю інформації, безумовно, став вектор приватної кореспонденції. Мільйони листів і телеграм щомісяця

відправлялися громадянами воюючих держав розповсюджуючи вістки про труднощі, небезпеки, клопоти, невдоволення, дефетичні настрої тощо. Відтак, ще до початку Першої світової війни, виходячи із досвіду конфліктів кінця XIX століття, провідні держави Європи у своїх мобілізаційних планах передбачали введення цензури листування [12, с. 123-124]. Проте із завершенням війн, у демократичних країнах, цензурування особистої кореспонденції скасовувалося і відновлювалися конституційні права громадян, які гарантували конфіденційність листування. Зовсім інакше виглядали справи на "батьківщині світового пролетаріату". На відміну від демократій буржуазних, "народна демократія" в країні рад не тільки не скасовувала обмежень на цен-

зуру листів після війни, вона її запроваджувала ще до початку зовнішньої агресії.

Наприкінці 1930-х рр. у надрах всемогутнього Народного комісаріату внутрішніх справ було сформовано Головне управління державної безпеки зі своїм горезвісним (таємно-політичним) Другим відділом. З 11 його відділень, щонайменше чотири мали стосунок до справ цензури. А лише штатних співробітників одного центрального апарату Другого відділу ГУДБ НКВС СРСР на січень 1940 р. нараховувалося 32 632 особи [11, с. 44]. Саме на базі ГУДБ НКВС 3 лютого 1941 р. було розгорнуто окремий Народний комісаріат державної безпеки на який партійно-державні керівники поклали організацію тотальної цензури приватних листів. 2 червня 1941 р. "з метою посилення воєнної цензури в СРСР ... і переведення цензури на воєнний лад" (це надзвичайно промовиста дата, яка ще раз спростовує версію про те, що війна з Німеччиною для сталінського керівництва була цілковитою несподіванкою, адже, якщо можливість збройного конфлікту відкидалася, то для чого було "переводити цензуру на військовий лад"?), при Раді народних комісарів СРСР запроваджувалася посада головного воєнного цензора і затверджувалося положення про нього [10, с. 284].

6 липня 1941 р. Державний комітет оборони видав розпорядження "Про заходи з посилення політичного контролю поштово-телеграфної кореспонденції", яким заборонялося у приватній кореспонденції давати будь-які повідомлення "військового, економічного або політичного характеру, оголошення яких може нанести збитки державі" [9, с. 35]. Згідно з 2-им пунктом цього документа НКДБ зобов'язувався організувати стовідсотковий перегляд листів і телеграм, які надходили з прифронтової смуги [9, с. 35].

Після завершення війни практика перлюстрації приватної кореспонденції продовжувала зберігатися. Листи вилучалися, потрапляли до адресатів із закляченими або щільно закресленими цензорським чорнилом реченнями та цілими абзацами, проти авторів відкривалися кримінальні справи, усе це ламало людські долі, неочікувано нівечило громадянам життя, однак, завдяки сумлінним старанням цензорів з НКДБ, історики отримали надзвичайно цікавий аналітичний матеріал, який проливає світло на окремі аспекти суспільних настроїв громадян гігантської країни, а на додачу ще й долучає "живі голоси" людей, які здебільшого не належали до тієї категорії, що залишала після себе спогади, інтерв'ю або статті на шпальтах газет і журналів.

Нам вдалось відшукати в Галузевому державному архіві Служби безпеки України цілу низку щомісячних звітів НКДБ УРСР про перлюстрацію приватної кореспонденції, яка відправлялася цивільними громадянами в армію і військовослужбовцями "в тил" від грудня 1945 до лютого 1947 років включно, тобто за один із найважливіших періодів вітчизняної історії, який характеризувався цілковитою повоенною руїною господарства, штучно організованим голодом, "закручуванням гайок" у суспільному та інтелектуальному житті, депортаціями, боротьбою з націоналістичним підпіллям, масштабними чистками реальних і уявних колаборантів, повільною демобілізацією збройних сил тощо. Усі ці процеси відображалися у приватній кореспонденції, породжуючи оте, за влучним висловом В. Гриневича "неприборкане різноголосся", яке режим активно намагався обмежити гамівною сорочкою цензури.

Цілком очевидно, що специфіка джерела не дозволяє вести мову про "точний зліпок" думок авторів кореспонденції (ми не знаємо, які теми листування були основними, можемо лише припустити, що такі аспекти

листування, як стосунки в родині, ностальгія за рідними, вітання з особистими святами тощо не цікавили цензорів, а тому не потрапляли до їхньої статистики), однак збережені документи дозволяють абсолютно чітко визначити негативні суспільні настрої, прослідкувати "больові точки" повоенного суспільства, побачити яких думок та інформаційних "викидів" остерігався правлячий тоталітарний режим.

Місячні звіти про перлюстровану кореспонденцію пунктами воєнної цензури НКДБ / МДБ УРСР створювалися за чіткою однотипною схемою і пересилалися до начальника відділу "В" НКДБ / МДБ СРСР¹ генерал-майора М.В. Грибова². Вражають неймовірні обсяги "обробленої" кореспонденції, які вимагали утримання цілих армій цензорів у зруйнованій війною країні. Так, наприклад, за грудень 1945 р. у всіх областях УРСР було "оброблено" 20 млн. 200 тис. 994 листи [1, арк. 267], у січні 1946 – 5 млн. 319 тис. 935 [2, арк. 43], у лютому 1946 – 5 млн. 409 тис. 894 [3, арк. 292], у червні 1946 – 5 млн. 764 тис. 999 [4, арк. 329], у липні 1946 – 6 млн. 301 тис. 375 [5, арк. 336], у жовтні 1946 – 4 млн. 502 тис. 122 [6, арк. 221], у січні 1947 – 5 млн. 135 тис. 119 [7, арк. 226] тощо.

З поданої вище вибіркової статистики кидається у вічі непропорційно велика кількість листів опрацьованих цензорами в грудні 1945 р., яка приблизно в чотири рази більша, ніж у наступні місяці. Очевидно, що в цьому випадку ми маємо справу з елементарною друкарською помилкою, яка сталася через те, що до категорії листів від цивільних громадян записано 16 млн. 612 тис. 155 одиниць кореспонденції і до них додано 3 млн. 588 тис. 839 листів від військовослужбовців [1, т. 2, арк. 267]. І це при тому, що в інші місяці цифра "цивільних" листів рідко коли перевищує 2 млн., а військова кореспонденція скрізь більш менш "тримається" на показнику 2,5 – 3,5 млн. Тобто, на нашу думку, готуючи документ, хтось двічі надрукував цифру "шість" і замість 1 млн. 612 тис. 155, кількість листів перевищила за 16 млн. Тож логічно припустити, що в грудні 1945 р. мало йтися про 5 млн. 200 тис. 994 листи, що цілком корелюється з показниками в інші місяці.

Вся кореспонденція, котра проходила крізь пункти воєнної цензури, поділялася на дві основні категорії: цивільна і військова. З цих обох категорій додатково виділяли підгрупу: "національна". Так, скажімо, в жовтні 1946 р. листи від цивільних осіб становили 1 млн. 696 тис. 835, а від військових – 2 млн. 805 тис. 287. Серед усього цього понад чотиримільйонного масиву 133 тис. 449 листів відносили до підгрупи "національних" [6, арк. 221]. При цьому, слід підкреслити, що ні українськомовні, ні білоруськомовні листи до "національних" не належали [6, арк. 221 зв.]. Мабуть, сталінські цензори, за зразком своїх колег з імперії Романових, українців і білорусів відносили лише до етнічних груп "триєдиного російського народу".

Очевидно, що частину "національних" листів цензори з НКДБ / МДБ УРСР не могли прочитати взагалі. Тому щомісяця від 2 до 13 тисяч одиниць такої кореспонденції переадресовувалися в органи цензури різних радянських республік, автономій тощо [1, арк. 267 зв.; 3, арк. 292 зв.; 4, т. 14, арк. 329 зв.; 6, арк. 221, зв.].

¹ Відділ "В" НКДБ / МДБ СРСР займався перлюстрацією кореспонденції.

² Грибов Михайло Васильович (1905 – 1992), кадровий співробітник радянських спецслужб з 1938 р. (НКВС, НКДБ, МДБ, КДБ), генерал-майор (від 9 липня 1945 р.) Від 13 вересня 1945 по 19 липня 1952 очолював відділ "В" НКДБ/МДБ СРСР. З 1958 р. на пенсії.

У кожному місячному звіті також обов'язково вказувалась кількість листів із "вилученим текстом" та цілком "конфіскованих". Здебільшого, ці показники щомісяця охоплювали від 11 до 50 тисяч листів із "вилученням тексту" й від 3 до 15 тисяч "конфіскованих".

Крім того щомісяця виокремлювалося від 11 до 50 тисяч цивільних і військових листів у яких фіксувалися "негативні факти та повідомлення про негативні факти та настрої". Увесь цей масив "негативу" цензори ділили на "негатив", що виходив від цивільних (у листах адресованих військовослужбовцям) і від військовослужбовців (у листах адресованих цивільним). Для кожної групи "негативу" було розроблено власну рубрикацію. Так, негативні висловлювання цивільного населення до літа 1946 р. поділяли на 22 рубрики:

1. Антирадянські і контрреволюційні висловлювання;
2. Антирадянські листівки;
3. Повідомлення про негаразди у промисловості;
4. Повідомлення про негаразди в роботі колгоспів та радгоспів;
5. Повідомлення про недоліки в роботі транспорту;
6. Повідомлення про недоліки в роботі радянського апарату;
7. Скарги на роботу системи зв'язку;
8. Скарги на роботу органів військової цензури;
9. Скарги родин військовослужбовців;
10. Скарги інвалідів Вітчизняної війни;
11. Скарги реєвакуйованих;
12. Скарги на матеріально-побутові умови;
13. Скарги на продовольчі труднощі;
14. Скарги учнів шкіл Ф[абрично] З[аводського] Н[авчання] та Р[емісничих] У[чилищ];
15. Скарги на податки;
16. Повідомлення про епідемічні захворювання;
17. Повідомлення про епізоотію і мор худоби;
18. Повідомлення про бандитизм і грабунки;
19. Повідомлення про дитячу безпритульність;
20. Повідомлення про дезертирство з трудового фронту;
21. Занепадницькі настрої;
22. Скарги демобілізованих на РСЧА [1, арк. 267 зв.].

Від червня 1946 р. фіксуються додаткові рубрики: "Розголошення державної і військової таємниці; реагування на підвищення пайкових цін; скарги студентів технікумів та інститутів; реагування на часткове скорочення робітників та службовців; скарги колгоспників на неповну оплату трудовнів; реагування на зниження норм видачі пайкового хліба; реагування з питань хлібозаготівель; повідомлення про виїзд колгоспників до інших областей; провокаційні чутки про війну; інформація про репресії; про поїздки за хлібом у східні регіони СРСР; антиколгоспні висловлювання; повідомлення про засуху" тощо [6, арк. 222-222 зв.; 5, арк. 330 зв.] Очевидно, що більшість із введених нових "негативних" рубрик у кореспонденції цивільних громадян була пов'язана з поступовим розгортанням голоду, боротьбою проти інтелігенції, початком "холодної війни".

Негативні висловлювання червоноармійців вміщали в дещо скромніший перелік, який у грудні 1945 р. складався з 16 рубрик:

1. Антирадянські і контрреволюційні висловлювання;
2. Антирадянські листівки та анонімки;
3. Занепадницькі настрої (скарги на складність служби);
4. Скарги на недостатнє харчування;
5. Скарги на речове забезпечення;
6. Повідомлення про епідемічні захворювання;
7. Скарги на незадовільну роботу медсанбатів і госпіталів;
8. Скарги на антисанітарію;

9. Факти обморожування;
10. Факти самострілів;
11. Повідомлення про факти дезертирства;
12. Скарги на офіцерський склад;
13. Повідомлення про епізоотію та кінський мор;
14. Повідомлення про перебування в полоні;
15. Скарги на роботу органів зв'язку;
16. Скарги на роботу органів військової цензури [1, арк. 267 зв.-268].

Проте вже в 1946 році кількість рубрик від місяця до місяця поступово зростає до 23. Зокрема, додалися: "Негативні реакції військовослужбовців на скарги їхніх родин; повідомлення про бандитизм західних областей УРСР; про фіктивні виклики військовослужбовців; повідомлення про венеричні захворювання; панічні повідомлення про війну; повідомлення про засуху" тощо [6, арк. 223; 5, арк. 330 зв.-331].

Цікаво відзначити, що серед найбільш "популярних" негативних рубрик у листуванні цивільних громадян до кінця 1946 року були скарги на бандитизм та грабежі (від 2 до 16 тисяч епізодів) [1, арк. 268; 2, арк. 44; 3, арк. 293; 4, арк. 330; 5, арк. 337; 6, арк. 222], натомість із початку 1947 року пальму першості забирають скарги на погане "продовольче постачання" (до 10 тисяч епізодів) [7, арк. 227; 8, арк. 284], що, на нашу думку, свідчить про остаточне вичерпування продовольчих запасів у населення і загострення голоду зимовими місяцями 1947 р.

Високорейтинговими у "цивільних" листах також були скарги на погані побутові умови; проблеми в сільському господарстві та промисловості; скарги сімей військовослужбовців на ставлення до них з боку місцевих органів влади; скарги на податки; занепадницькі настрої; скарги учнів шкіл Фабрично-заводського навчання та Ремісничих училищ на незадовільні умови навчання та утримання. Кожна із зазначених "негативних" рубрик фіксувалася в сотнях листів. Натомість відвертих антирадянських висловлювань, листівок, повідомлень про безпритульність, повідомлень про інфекційні захворювання, скарги реєвакуйованих і демобілізованих тощо, обраховувалися лише десятками епізодів щомісяця.

Серед листів військовослужбовців, які привернули увагу цензорів, лідирують негативні висловлювання про рівень харчового та речового забезпечень і про складність військової служби. Таких висловлювань фіксувалося від двохсот до трьох тисяч на місяць по кожній категорії. Але при цьому найбільша кількість неприпустимих, на думку цензорів, висловлювань від середини 1946 р. стосувалася "діяльності бандерівських банд" на західноукраїнських землях. Щомісяця в тил відправлялося від 2 до 5 тисяч листів від радянських військовослужбовців із повідомленнями про повстанський рух і активність антирадянського підпілля в регіоні [1, арк. 228; 2, арк. 44 зв.; 4, арк. 331]. Така масовість, звісно, підірвала авторитет радянської влади у її твердженнях про маргінальність повстанського руху, про "недобитки німецько-українських банд", про швидке вирішення проблеми "бандитизму" тощо.

Іншими "топовими темами", що описувалися в листах радянських військових і непокоїли цензорів з НКДБ / МДБ були: репресії; занепадницькі настрої; погана робота госпіталів і санчастин; антисанітарія; брак теплої одягу та обмороження; спогади про перебування в полоні; погане ставлення до родин в тилу; погане ставлення офіцерів до рядових; затримка демобілізації; прохання про вислання з дому фіктивних довідок, які би прискорили демобілізацію. Антирадянська агітація, заборонені листівки, скарги на зв'язок, повідомлення про мародерство тощо були поодинокими випадками і щомісяця фіксувалися лише у десятках листів.

Наявність незначної кількості відвертої антирадянської агітації у листах, як з армії так і з дому, на нашу думку, пояснюється такими факторами: по-перше, самоцензурою громадян, які усвідомлювали, що їхні листи читаються і тому жорстко "фільтрували" викладені на папері думки. Здебільшого, наскільки можна судити із вміщених у емдебістських звітах цитатах, відверту антирадянську точку зору висловлювали "нові громадяни" СРСР, тобто мешканці приєднаних після вересня 1939 р. територій, які ще не звикли до тотального контролю і які бачили корінь зла не в "порушеннях на місцях", а в самій порочності системи сталінського соціалізму. По-друге, більшість "давніх громадян" СРСР традиційно спрямовували своє невдоволення на місцеву владу, живучи, старими як світ, міфами про "доброго царя і поганих чиновників". Отже, по суті, всі ті висловлювання про брак харчів, погане забезпечення, жадливі побутові умови по суті були "антирадянськими", але у своєму жалюгідному становищі більшість "давніх" радянських громадян звинувачували не систему як таку, а лише окремих її представників. Тобто, якщо солдатам вчасно не завозили зимового обмундирування, то рядовий боєць був схильний бачити в цьому погану роботу конкретного інтенданта, а не ваду системи, яка допускала наявність такого інтенданта.

Важливою проблемою для НКДБ / МДБ були неодинокі факти розголошення в листах того, що радянськими спеціальними службами характеризувалося як "військова і державна таємниця". В опрацьованих нами звітах найвища кількість листів із "таємницею" була зафіксована в грудні 1945 р. – 5173 [1, арк. 268], а найнижча 879 – в січні 1947 р. [7, арк. 228]. На жаль, у наведених витягах із кореспонденції прикладів розголошеної таємниці не зустрічається, тому надзвичайно складно встановити, чи йдеться про реальні факти, чи про надумані звинувачення. Проте, як би там не було, але кількість листів із "розголошенням" була доволі помітною, а за кожним подібним листом стояла майбутня трагічна доля його автора, адже таких "гріхів", як зрада державної чи військової таємниці радянська система не пробачала.

Про всю серйозність з якою влада ставилася до цензурування приватної кореспонденції власних громадян свідчить наявність у звітах доволі розлогої рубрики під назвою "Контроль якості обробки кореспонденції". Із документів слідує, що кожного місяця здійснювалося тисячі перевірок органів воєнної цензури, повторно перечитувалися сотні тисяч листів і виявлялися сотні "прорахунків".

Так, наприклад, у грудні 1945 р. цензура повторно обробила 385 тис. 595 листів під час проведення 3 тисяч 985 перевірок. Контролери додатково виявили 59 листів, які підлягали конфіскації, 154 у яких слід було "вилучити" текст, 7 із "халатним вилученням тексту", 34 із "дефектами під час вилучення листів"; 104 із поганою заклеюванням листів; 103 із невірною штамповкою листів тощо [1, арк. 268-268 зв.]. У жовтні 1946 р. "органи" здійснили 2531 перевірку пунктів воєнної цензури, вдруге обробивши 288395 листів і постановивши додатково конфіскувати 49 листів, вилучити текст у ще 94 листах, констатували 3 випадки "халатного вилучення тексту", 37 випадків дефектів під час відкриття листів, 57 випадків невірної штамповки тощо [6, арк. 223-223 зв.]. Понад чверть мільйона листів повторно перевірили в січні 1947 р., додатково конфіскувавши 64 документи, виявивши 116 "пропусків" листів із яких "слід було вилучити текст", 8 випадків "халатного ви-

лучення тексту" тощо [1, арк. 228 зв.]. Проте найбільш масштабним на перевірку роботи цензорів виявився лютий 1947 р., коли повторно обробили 1 млн. 753 тис. 970 документів, проте особливо високих показників "браку" не виявили [8, арк. 295 зв.].

Проте окрім самої системи перлюстрації листів, залишається цікавим також інше питання: про, що ж таки писали громадяни СРСР, які приклади "крамоли" із листів наводили цензори і чи було в них справді щось надзвичайно загрозливе для владної диктатури?

Найбільш радикальними, безперечно, були листи мешканців західноукраїнських земель, особливо учасників націоналістичного підпілля, які неодноразово висловлювали впевненість у тому, що радянська влада буде вигнана з України. Так, наприклад, Надія Гаврилюк із с. Полонка. Луцького району Волинської області, писала 23 вересня 1945 р. до сестри Ольги Бульбенюк в київську в'язницю: "Дорога сестричка Олю! Я написала тобі чотири листи, але відповіді ніякої, певно вони попали в рів³. (...) Про твоє життя я також знаю, в такі молоді роки потрапила проклятим вовкам в руки, але не хвилюйся, скоро будеш на волі, скоро повіє вітер з нашої рідної України і всі повернуться на свою нещасну батьківщину, уже недовго панувати на нашій землі ворогам. Доволі кров пити з наших братів і сестер, доволі знущатися над нами. Уже їм недовго панувати..." [1, арк. 268 зв.].

Деякі листи із західноукраїнських земель носили відверто агітаційний характер із "рекламою" безколасного життя: "Дорогий дядьку! Я хочу дізнатися про ваше життя на Великій і Процвітаючій Україні і розповісти вам про життя на Західній Україні. Колгоспів тут немає, кожен господар працює на своїй землі. Люди живуть добре. Щонеділі ходимо до церкви. Їмо м'ясо, білий хліб, так живуть тут люди. Це ми так добре живемо, бо немає колгоспів..." [1, арк. 269]. В інших – підкреслювалася важливість збереження релігійної свідомості. Так, у листі до мобілізованого мешканця Моршина Дрогобицької області Олексія Федусида відправленого, очевидно його родичкою Анною Федусид 2 січня 1946 р., але написаного (судячи зі звертання) кимось із його друзів або підпільників-оунівців, зазначалось: "Дорогий друже! Вітаю тебе в чужій стороні, де бути тобі навіть не снилось. (...) Така доля зустріла всю молодь, щоб вона могла подивитися чужу країну, як живуть ті, хто не вірить в Бога. У них жебрацтво і горе, хоча їхня країна велетенська. Якщо людина живе в серці з Богом, то в нього достаток, життя миле і сам Бог її благословляє. Коли повернешся додому – будеш знати як жити, будеш й інших вчити, як жити" [2, арк. 45].

Мешканці УРСР на схід від Збруча, пишучи у своїх листах про наростаючий голод, неодноразово з жахом згадували 1933 рік і порівнювали повоєнні роки з уже один раз пережитим жахінням: "Ми зараз перебуваємо в дуже поганому становищі, хліба немає, картоплі також зовсім мало, не знаю, як ми переживемо цю зиму. Напевно, до нас прийде 1933 рік (...) Весь народ лишився без хліба. Дали нам на чотири місяці по 300 грамів хліба..." – писав 2 грудня 1945 р. М. М. Франчук із села Сошанське Самгородського району⁴ на Вінничині [1, арк. 272].

Про можливу смерть від голоду згадували в листах мешканці Запорізької, Миколаївської [2, арк. 47-47 зв.; 6, арк. 223 зв.], Сталінської (Донецької), Полтавської [4, арк. 332; 5, арк. 342-343; 7, арк. 231 зв.], Херсонської [6,

³ Очевидно, йдеться про те, що листи конфісковані.

⁴ Зараз в межах Козятинського району Вінницької області.

арк. 224 зв.], Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської [6, арк. 226-226 зв.], Чернівецької [7, арк. 228] областей.

В окремих описах голоду дописувачі відверто вказують на наближення швидкої смерті. "Живемо ми гірше, ніж собаки, – писала 19 січня 1947 р. мешканка с. Луколія⁵ Оржицького району Полтавщини М. В. Стасенко, своєму родичу Ю. Б. Стасенку в армію – уже доживаємо віку, сідаємо на піч і очікуємо на смерть, немає і крихти хліба, ні картоплі і немає де взяти. Хоч би гроші були, щоб взутися, а то голі й босі. Мені себе не шкода, якщо помру, туди мені й дорога. Малюків шкода, що вони так мордуються, не бачили ще світу, а доведеться померти. Та й на матір, як погляну, за що вона так страждає. Тоді жили, краще було, а зараз страждаєм. Пишу тобі останнього листа, бо я така слабка, що, може, протягнем ще місяць і то Святим Духом..." [7, арк. 231 зв.]. Важко сказати, що авторка листа мала на увазі під висловом "Тоді жили, краще було...", чи дореволюційні роки, чи період німецької окупації, але в будь-якому випадку, ці слова лунали як сумна констатація очевидних фактів, котрі були не на користь існуючій комуністичній владі.

Важливо підкреслити, що голод 1946-1947 рр. одинаково дошкульно відчувався і в селах, і в містах. Так, 10 жовтня 1946 р. мешканець Дніпропетровська (Дніпра) А. Рибаків писав своєму родичу, який служив у Москві: "В Москву я скоро приїду, якщо не помру з голоду в Дніпропетровську. Ти знаєш, що тут голод і холод нестерпні, це без брехні. Я живу дуже погано, хліб і всі продукти дуже дорогі. Отримую, як службовець, 400 гр. хліба, а робітники, у яких по троє дітей, уже пухнуть від голоду. В їдальні тухлий борщ і 5 ложок каші – 10 рублів..." [6, арк. 226].

Очевидно, що особливо насторожували цензорів негативні висловлювання колишніх фронтовиків, які, нерідко описували побут тилу і погане ставлення до фронтовиків в листах, які відправляли своїм друзям і родичам в армію. Цілком очевидно, що така кореспонденція погіршувала моральний клімат в армії і налаштовувала військовослужбовців проти влади. Так, наприклад, І. М. Чернишов із с. Саренськ⁶, Апостолівського району Дніпропетровської області 28 листопада 1945 р. писав (очевидно, родичу) Чернишову Г., який продовжував службу: "Я демобілізувався і приїхав додому. Дома дуже важко вижити. Держава забрала весь хліб. Колгоспники всі голодні і в цьому числі також я та моя родина. Родина заробила 700 трудоднів, а хліба немає. Тобто, воював, прийшов і з голоду помирай. Ви знаєте, хто прийшов з фронту, то вже не людина, у мене здоров'я зовсім немає. Діти працюють в колгоспі, і не знаю за що, дуже, дуже важко пережити" [1, арк. 273].

Подібно, інвалід війни Микола Мируня із с. Анопіль⁷, Тульчинського району Вінниччини, писав у січні 1946 р. до свого друга В. Ю. Риковаго у військову частин "Живу я зараз погано, відомо, яке зараз життя, остався калікою на все своє життя. Ех! Чого мене куля пропустила, чому не вбила, навіщо мене калікою лишили. Просив хлопців нераз застрелити, але вони не хотіли, а зараз на мене не звертають уваги, але нічого не поробиш, доведеться мучитись весь свій вік, все життя..." [2, арк. 46 зв.].

У багатьох листах інвалідів війни містилися відверті звинувачення держави у тому, що їх використали й по-

кинули у біді: "Я не живу, а існую, воював і оплатився кров'ю своєю. Мало віддав м'яса з ноги, так ще треба доплачувати 40 кг коров'ячого. З мене вимагають всі податки. Не доби́ли на фронті, так живим дома домуcaють. Так, що я не радий, що додому повернувся...", писав мешканець с. Верхівка, Барського району Вінницької області Слобозянюк. Своєму товаришу в армію А. Д. Плотницькому [4, арк. 333 зв.]. Йому вторив П. Є. Литовченко із с. Черкаська Лозова Дергачівського району Харківщини, який у листі до сина-військово-службовця наголошував: "Становище може погане. Я інвалід 2-ї групи, але позбавлений будь-яких прав, які належать інвалідові. Виплат не отримую і не знаю, як далі жити. Собез відправив мене на роботу, але я не можу працювати, бо відкрилась рана і комісія мене направила в лікарню. Дергачівський райзабез знуcaється з мене. Ось, Івасю, воював за батьківщину. А тепер лишився ні до чого, живи як хочеш..." [5, арк. 346].

У категорично обвинувальному щодо влади тоні виклав свої міркування мешканець с. Гаусове⁸, Кривоозерського району тодішньої Одеської області⁹ М. Г. Костенко в листі до військовослужбовця М. В. Антоновича: "Я не радий, що лишився живим, краще я б загинув на фронті (...) Куди не пишу, ніхто не звертає уваги – ні Райвиконком, ні сільрада. Коли нас демобілізували, нам казали, що будуть давати привілеї, як для воїнів-переможців. Але на ділі ніякої допомоги немає, живу я дуже погано, навіть писати не можу..." [5, арк. 346]. Аналогічні закиди містяться і в листах луганчан Є. Череднікова, від 9 жовтня 1946 р. та В. Токаря, від 7 жовтня 1946 р. [6, арк. 225 зв.] та ін.

Очевидно, що цитовані вище уривки листів свідчать про колосальні життєві проблеми, з якими зіштовхнулося суспільство радянської України у перші повоєнні місяці та роки, а, головне, про слабку здатність та бажання органів влади ці проблеми вирішувати. Тоталітарний режим рухався звичним для себе шляхом – замовчування суспільних недуг і придушення невдоволення. Відображені в тисячах листів "негативні" настрої об'єктивно мали певний протестний потенціал, який, однак, міг вилитись в дієвий опір тоталітарній владі лише за умови координації дій невдоволених і кристалізації широкого громадянського руху (на що сподівалися керівники та учасники українського націоналістичного підпілля). Проте, режим тотальної (в об'ємах воєнного часу) цензури дозволяв ефективно запобігати кристалізації та координації будь-якого протесту, "гасячи" його на стадії первинної комунікації між невдоволеними суб'єктами і дозволяючи виявляти найбільш активних індивідумів для подальшого їх "вилучення" із соціуму.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 2, 301 арк.
2. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 6, 345 арк.
3. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 7, 322 арк.
4. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 14, 406 арк.
5. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 16, 382 арк.
6. Там само, ф. 16, оп. 7 спр. 4, т. 19, 370 арк.
7. Там само, ф. 16, оп. 8 спр. 1, т. 2, 308 арк.
8. Там само, ф. 16, оп. 8 спр. 1, т. 3, 302 арк.
9. ГКО постановляєт ... // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С. 31-36.
10. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991 гг. / Т. М. Горяева. – 2-е изд., испр. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 407 с.

⁵ Так у документі. Має бути с. Лукім'я.

⁶ Так у документі. Села з такою назвою немає на території Апостолівського району. Не вдалося встановити про яке село йдеться.

⁷ Так у документі. Має бути Ганнопіль.

⁸ Так у документі. Очевидно, йдеться про с. Голоскове Кривоозерського району.

⁹ З 1954 р. Кривоозерський район належить до Миколаївської області.

11. Коровин В.В. История отечественных органов безопасности / В. В. Коровин. – М: Норма. 1998. – 256 с.
 12. Чолій С.В. Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів 1868 – 1914: Монографія / С. В. Чолій. – К: ПП "Гранма", 2016. – 288 с.

References

1. Haluzevyj derhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Kyiv, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 2, 301 arkush.
 2. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 6, 345 arkushiv.
 3. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 7, 322 arkushy.
 4. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 14, 406 arkushiv.
 5. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 16, 382 arkushy.

6. Ibid, fond 16, opys 7, sprava 4, tom 19, 370 arkushiv.
 7. Ibid, fond 16, opys 8, sprava 1, tom 2, 308 arkushiv.
 8. Ibid, fond 16, opys 8, sprava 1, tom 3, 302 arkushy.
 9. ANON (1992) GKO postanovlyayet ... *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 2, 31-36.
 10. GORYAEVA, T. M. (2009) *Politicheskaya cenzura v SSSR. 1917 – 1991*. Moscow: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN).
 11. KOROVIN, V. V. (1998) *Istoriya otechestvennykh organov bezopasnosti*. Moscow: Norma.
 12. CHOLI, S.V. (2016) *Mobilizatsiia na peryferii. Viiskovy oboviazok yak faktor modernizatsii imperii Habsburgiv 1868 – 1914*. Kyiv: PP Hranma.

Надійшла до редакції

I. Patrylak, Dr. habil. (History), Professor
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"I'D PREFERRED TO BE KILLED AT THE FRONT THAN TO LIVE THIS WAY...": "SILENCING" LETTERS IN THE SOVIET UKRAINE (based on reports of the USSR's committee

for state security concerning perustration of the private correspondence in december 1945 – february 1947)

In this paper we summarized documents concerning the perustration of private correspondence received and sent by servicemen from December, 1945 to February, 1947. These documents are to be found in analytical reports of People's Commissariat/Ministry of State Security of USSR. The military censorship stations were working up about 5 millions letters a month. Their reports on the perustrated civilian and military correspondence reveal the most feared and annoying topics for Soviet authorities, as well as topical problems of population in the home front, of servicemen and students of fabric schools, of ex-servicemen and disabled soldiers. From these reports we also get know about the monthly quantity of confiscated and edited by censors letters.

Numerous quotes from confiscated and "edited" letters that we found in reports of the Ministry of State Security let us to have a look at the inner world of average Soviet citizens. It is usually impossible to immerse in the everyday life of that period in absence of memoirs, diaries and authorized interviews. So we can conclude that these reports enrich substantively our knowledge about "fear of authorities" and other feelings and moods of the Ukrainian society of the first postwar months.

Key words: perustration, private correspondence, letters, military censorship, confiscation, moods.

УДК 94 (477): 316.4.063.7 "192"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.08>

О. Петасюк, канд. іст. наук, доц.
 Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН "РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ" (ДО 80 РОКОВИН РОЗСТРІЛІВ В УРОЧИЩІ САНДАРМОХ)

У статті увазі читачів представлено історично-культурологічний портрет діячів "розстріляного відродження". З'ясовується, в чому полягала феноменальність даного явища, його багатоплановість та виміри: національне відродження 1920-тих років представлено як духовний процес та рух, як модель світосприйняття страченого покоління. Висвітлюються світоглядні причини (політичні, ідеологічні, етичні), за яких дана інтелектуальна спільнота стала об'єктом репресій.

Ключові слова: розстріляне відродження, духовний процес, інтелектуали, українська література, мова, тоталітарні маси, особистість, радянська влада.

Покоління українських діячів-інтелектуалів 1920 – початку 1930-тих років, слово та життя яких було конвойоване, залякане [18, с. 40], придушене, страчене – це виняткове, багатовимірне, багатопланове явище, яке постало у безпосередньому нашому історичному досвіді і яке з плином часу стало фактом для різних тематизацій, а отже феноменом. Спробуємо з'ясувати його смислове наповнення і значення для ментальних зрушень у соціумі.

Термін "розстріляне відродження" своєю появою завдячує Єжи Гедройцю, активному прихильникові польсько-української співпраці. Під цією влучною та глибокою назвою він доручив Ю. Лавріненку наприкінці 1950-тих років підготувати антологію української літератури 1917 – 1933 рр. для бібліотеки культового часопису у Парижі "Культура". Відтоді цей термін набув значного поширення як в науковому, так і в побутовому вжитку. На наш погляд, з плином часу значно розширилися межі сприйняття даного явища не тільки в розумінні його як суто літературно-мистецького, але і як науково-освітнього, загалом духовного відродження. "Розстріляне відродження" – це вчені (літературознавці, перекладачі, мовознавці, етнографи, філософи, історики, економісти, математики, біологи), громадсько-політичні діячі, педагоги, майстри образотворчого, театального

та кіномистецтва. Різномплановим цей склад був і за політичними вподобаннями (від неонародників, учасників Товариства українських поступовців до комуністів, боротьбистів), так і за мистецьким розмаїттям (від символістів, модерністів, імпресіоністів, неокласиків, авангардистів до представників революційного соц-арту). Відповідно підвести усіх діячів під єдиний знаменник складно, проте ми спробуємо з'ясувати, що їх об'єднувало, адже вони не випадково стали об'єктами репресій, бо радянська влада вбачала у них певну ворожу до себе спільноту (механічно об'єднану режимом).

Розбудову нового культурного українського руху перебила Перша світова війна, вили в неї свіжу енергію хвилі національної революції, проте встановлення радянської влади скерувало цей могутній потік непередбачуваними шляхами, аж до масового фізичного винищення його носіїв. Вийшовши у більшій своїй масі із священиків, селянського середовища, службовців нове покоління української еліти з причини війни (військова служба) та супутніх явищ (матеріальні нестатки, голод, хвороби) не мало змоги методично та систематично здобувати освіту, тому вони ставали свого роду геніальними автодидактами (як висловлювався І. Крип'якевич про Т. Шевченка [10, с. 543]). Але були поміж них і такі, що мали фортуна здобути вищу освіту, ще й не